

فصل نامه پژوهش‌های تاریخی (علمی - پژوهشی)
معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان
سال پنجاه و دوم، دوره جدید، سال هشتم
شماره دوم (پیاپی ۳۰)، تابستان ۱۳۹۵، صص ۵۴-۳۵
تاریخ وصول: ۱۳۹۴/۰۶/۰۲، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۱۱/۲۹

بررسی تاریخی نقش آفرینی مسجد مدرسه‌ها در اصلاح و ارتقاء گفتمان دینی (نمونه پژوهشی تهران در دوره قاجار)

نعمت‌الله صفری فروشانی* - حامد قرائتی**

چکیده

گفتمان مذهبی عهد قاجار متأثر از عوامل مختلف اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و مذهبی از طرفی دچار نوعی عوام‌زدگی و شعارگرایی و از طرف دیگر، بیگانه با وضع جدید اجتماعی شده بود. در این میان، اماکن مذهبی در نگاهی کلی، با وجود تعدد و تنوع درخور تامل، چندان قادر به ایفای رسالت ذاتی خود در هدایت و اصلاح و ارتقاء گفتمانی جامع و مانع، در عرصه مذهبی نبودند؛ مگر مساجدی که در کنار کارکرد عبادی خود، فعالیت‌های علمی و آموزشی در قالب مدرسه علمیه را نیز برعهده گرفته بودند. این پژوهش با تکیه بر منابع کتابخانه‌ای و رویکرد توصیفی تحلیلی، درصدد پاسخ به این پرسش است که این اماکن چه سهمی در اصلاح و ارتقای گفتمان دینی تهران در دوره قاجار داشته‌اند. از نتایج این پژوهش، نقش آفرینی مسجد مدرسه‌ها در محورهای هم‌چون تقویت ابعاد علمی و استدلالی آموزه‌های دینی در بستر جامعه، آشنا شدن صاحب‌نظران و محصلان علوم دینی با نیازها و مطالبات اجتماعی، مستند شدن باورهای مذهبی، خرافه‌زدایی و صیانت از آموزه‌های دینی، پاسخگویی به سوالات و شبهه‌های دینی و نیز اعتدال و پرهیز از افراط و تفریط‌های دینی است.

واژه‌های کلیدی: گفتمان دینی، مسجد مدرسه، تهران، دوره قاجار

* دانشیار جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران. Nsafari8@gmail.com

** دانش آموخته حوزه علمیه قم و دانشجوی دکتری شیعه‌شناسی دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران (نویسنده مسئول).
gharaati_1359@yahoo.com

مقدمه

به اعتقاد برخی پژوهشگران، کارکرد اماکن مذهبی منحصر به امور عبادی نبوده و ناظر به نظام اجتماعی مطلوب از منظر اسلام است (الویری، ۱۳۸۸: ۹۷). به طوری که مسجد به عنوان نخستین و اصیل‌ترین مکان مذهبی مسلمانان، علاوه بر به نمایش گذاشتن الگوی جامعه مطلوب اسلامی، به کارگاهی برای تمرین ضوابط و بایسته‌های زندگی مادی و معنوی بر اساس مبانی اسلامی تبدیل شد. در مسجد مسلمانان هر روز پنج مرتبه، علاوه بر انجام فرایض دینی، ضوابط و شاخصه‌ها و اصول شهروندی جامعه اسلامی را تمرین می‌کردند. مساجد از این منظر، نقش مهمی در نظام‌بخشی گفتمان دینی در جامعه داشته‌اند؛ اما صرف‌نظر از کارکرد پیش گفته، نقش آموزشی مساجد با تحول معنادار شکلی و محتوایی، از جمله نقش‌های مستمر تمدنی این نهادهای دینی بوده است. چه اینکه در مقاطعی جلسات آموزشی از فعالیت‌های ذاتی مساجد بود و به تدریج، به علت توسعه علوم و نیازمندی به ابزارهای علمی، به فعالیت‌های جانبی مساجد تبدیل شد. این پژوهش با تکیه بر منابع کتابخانه‌ای و با رویکرد توصیفی تحلیلی، درصدد پاسخ به این پرسش است که مسجد مدرسه‌های تهران به عنوان مساجدی با ساختار و فعالیت مدون آموزشی، در دوره قاجار چه سهمی در اصلاح و ارتقای گفتمان دینی داشته‌اند. برخی از مهم‌ترین منابع این پژوهش تواریخ عمومی و محلی، سفرنامه‌ها، خاطرات، زندگی‌نامه‌ها، تاریخ معاصر و تاریخ اجتماعی تهران است.

دوره قاجار (۱۲۰۰ تا ۱۳۴۴ ق/ ۱۷۸۵ تا ۱۹۲۵ م) به علت ویژگی‌هایی همچون تقابل تفکر سنتی و تجدد در عرصه‌های مختلف اجتماعی و سیاسی و فرهنگی، به عنوان محدوده زمانی این پژوهش برگزیده شد. همچنین به علت اهمیت سیاسی شهر تهران در آن دوره، به عنوان تنها پایتخت دولتی شیعی و فراخ‌ترین میدان مواجهه

اندیشه‌های اصیل و غیراصیل دینی و اجتماعی در ایران، به عنوان محدوده جغرافیایی این پژوهش مشخص شد. در این پژوهش مراد از گفتمان دینی، در تعریفی به دور از تکلف، نوع متداول و پذیرفته شده از دین‌باوری در سطح جامعه است که شامل مناسک، آداب، سنن و حتی تبیین‌های عرفی از آموزه‌های دینی خواهد بود. بدیهی است که این گفتمان به صورت ضروری، پیوند دقیق علمی یا مستمر با منابع و متون دینی نداشته و در مقاطع مختلفی ممکن است تحت تاثیر اوضاع اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و حتی اقتصادی قرار گرفته باشد.

موضوع مسجد مدرسه‌ها در کانون توجه گروهی از پژوهشگران نیز قرار گرفته است که این آثار را می‌توان در سه بخش اصلی چنین برشمرد:

الف. توصیف تاریخی برخی از مسجد مدرسه‌های تهران

. مسجد مدرسه‌های تهران (سلطان‌زاده، ۱۳۷۸: ۵۳) این اثر که به لحاظ عنوان، ممکن است نزدیک‌ترین اثر به پژوهش حاضر دانسته شود، پس از ارائه گزارش تاریخی در خصوص نحوه شکل‌گیری مسجد مدرسه‌ها در قرون میانی تاریخ اسلام، به معرفی برخی از مسجد مدرسه‌های تهران پرداخته است. در این پژوهش، مولف تنها به ویژگی‌های ساختمانی و ارائه پلان‌های معماری این اماکن پرداخته است.

. مسجد و مدرسه معیرالممالک (ضرغانی، ۱۳۸۵: ۵۹)؛ مسجد مدرسه فیلسوف‌الدوله (بیگلریگی قاجاریه، ۱۳۸۶: ۱۱۹)؛ مسجد مدرسه معمارباشی تهران (شیخ‌الحکمایی، ۱۳۸۱: ۲۵) این مقالات نیز به ارائه پیشینه تاریخی تاسیس، موقعیت جغرافیایی و برخی از ویژگی‌های معماری این اماکن پرداخته‌اند. مقاله حاضر ممکن است به عنوان مصداق‌یابی تاریخی، به برخی از گزارش‌های تاریخی چند مسجد مدرسه در تهران عهد قاجار استناد

است که پژوهش حاضر را از آثار پیش گفته متمایز می‌کند:

الف. اساس این پژوهش بررسی نقش این نهادهای دینی، در عرصه اصلاح و ارتقاء گفتمان دینی در جامعه معاصر است. برخلاف برخی از آثار پیش گفته که به پیدایش، تاسیس یا معماری این دسته از اماکن مذهبی توجه کرده‌اند.

ب. این پژوهش، برخلاف برخی از آثار پیش گفته، به بررسی کارکرد مسجدمدرسه‌ها در محدوده زمانی دوره زمامداری شاهان قاجار (۱۲۰۰ تا ۱۳۴۴ ق/۱۷۸۵ تا ۱۹۲۵ م) پرداخته و از این حیث از آن‌ها متمایز است.

ج. قلمروی جغرافیایی نیز از دیگر ممیزه‌های این پژوهش است؛ چه اینکه با وجود توجه برخی از آثار پیش گفته به کارکردهای اجتماعی و مذهبی مسجدمدرسه‌ها، این آثار به لحاظ محدوده جغرافیایی، محدود به تهران بوده و به صورت پراکنده یا متمرکز بر غیرتهران، به بررسی جنبه‌هایی از این موضوع پرداخته‌اند.

شایان توجه است که از اثری درخور با عنوان «رسانه شیعه - جامعه‌شناسی آئین‌های سوگواری و هیئت‌های مذهبی در ایران» نوشته محسن حسام‌مظاهری نیز نباید غفلت کرد. چه اینکه در بخش‌هایی از این کتاب و در پی مصداقیابی تاریخی، نویسنده به نقش اماکن مذهبی در شکل‌دهی به گفتمان مذهبی در دوره قاجار پرداخته است.

مسجدمدرسه‌های تهران در دوره قاجار

مساجد و بقاع امامزادگان از کهن‌ترین بناها و میراث فرهنگی تهران به شمار می‌روند؛ اما به اعتقاد برخی از جهانگردان، تهران به لحاظ آثار و اماکن مذهبی در مقایسه با دیگر پایتخت‌های اسلامی

کرده باشد؛ اما موضوع پژوهش نقش نوعی این اماکن در اصلاح و ارتقای گفتمان دینی، در این دوره است.

ب. اهمیت معماری مسجدمدرسه‌های تهران

. گونه‌شناسی مسجدمدرسه در معماری اسلامی ایران (هوشیاری، ۱۳۹۲: ۳۷)؛ معماری و تزیینات مسجد مدرسه سپهسالار قدیم (نیستانی، ۱۳۹۰: ۱۷۷) این دو اثر نیز، همان گونه که در عناوین به آن تصریح شده است، از جمله مقالاتی هستند که ویژگی‌های هنری و معماری مسجدمدرسه‌های تهران را بررسی کرده‌اند.

ج. کارکرد اجتماعی، آموزشی و فرهنگی اماکن مذهبی

. نقش اماکن مذهبی تهران در تقویت گفتمان مقاومت و پایداری در دوره قاجار (قرائتی، ۱۳۹۲: ۱۱۴)؛ بررسی تاریخی کارکرد ارتباطی هنر در اماکن مذهبی عصر قاجار (الویری، ۱۳۹۲: ۱) این دو مقاله نیز از دو نظر، از پژوهش حاضر متمایز است. نخست تمرکز نکردن بر مسجدمدرسه‌ها و دوم تمرکز نکردن بر کارکرد اماکن مذهبی، به عنوان مکانی برای اصلاح و ارتقای گفتمان دینی.

. نهادهای آموزشی در خراسان عصر سلجوقی (مسجد و مدرسه، از میان سده پنجم هجری تا نیمه سده ششم هجری) (روحی میرآبادی، ۱۳۸۳: ۷۱) این مقاله نیز، به موضوع آموزش که از مولفه‌های پژوهش حاضر است، در نهاد مسجد و مدرسه پرداخته است؛ اما نه تنها به مجموعه‌ای به عنوان «مسجدمدرسه» محوریت نداده بلکه به لحاظ محدوده جغرافیایی نیز متمایز از پژوهش حاضر است.

گفتنی است علاوه بر تفاوت‌هایی که به تفصیل برای هر یک از آثار بیان شد، عوامل زیر نمونه‌هایی

«کاظم آن صدر پاک دین که نمود
چو بیه رویش در سعادت باز
مدرس و مسجدی بنا نمود
آن سلیل جلیل میسر حجاز
در یکی درس و بحث و دانش دین
در یکی فکر و ذکر و راز و نیاز
زین بنا چو نگذشت پنجه و هفت
صورتی نو گرفت بس ممتاز.
کرده بدزین سراو زین مسجد
باب علم و عمل به طهران باز»
(حسینی بلاغی، ۱۳۸۶: ۷۵)

نقش مسجدمدرسه‌ها در شکل‌گیری گفتمان دینی

ترکیب مسجد و مدرسه از طرفی تضمین‌کننده جنبه‌های علمی و استدلالی باورهای عمومی بود و از طرف دیگر، بر کاربردی بودن و پویا بودن مباحث آموزشی در مدارس دینی تاکید می‌کرد. چه اینکه نه تنها فاصله گرفتن باورهای دینی از جنبه‌های علمی، ظهور و بروز خرافات و انحرافات را موجب می‌شد؛ بلکه فاصله گرفتن مراکز علمی و آموزشی از مطالبات و واقعیت‌های جامعه، به رکود و انزوا و ناکارآمدی این مراکز آموزشی می‌انجامید. مساجدی که مراکز علمی و آموزشی را در کنار خود به وجود می‌آوردند و به صورت پویا و فعال، پاسخگوی نیازها و مطالبات اجتماعی بودند، می‌توانستند برطرف‌کننده بسیاری از آسیب‌ها و چالش‌های پیش روی جامعه ایران در دوره قاجار باشند. این اماکن به علت ظهور رقبای جذاب و متعدد و البته کم‌محتوا، سهم چندانی در شکل‌گیری گفتمان دینی دوره قاجار نداشتند؛ اما می‌توان آن‌ها را از موثرترین نهادهای دینی و اجتماعی این دوره دانست.

همچون استانبول و قاهره، رتبه پایین‌تری دارد (براون، ۱۳۸۱: ۱۲۸). مسجدمدرسه حکیم هاشم (مهدعلیا) و مسجدمدرسه چال از میراث عهد صفوی و از جمله اسناد هویت تمدنی تهران هستند. در دوره قاجار، بیش از ۲۶ مسجدمدرسه در شهر تهران دایر بوده است که مشهورترین آن‌ها عبارت‌اند از: مسجدمدرسه‌های سپهسالار قدیم (بهزادفر، ۱۳۸۶: ۱۸۸) و جدید (ذاکرزاده، ۱۳۷۴: ۹۸)، خان مروی (ذاکرزاده، ۱۳۷۴: ۶۲)، حاج رجبعلی (مومنی، ۱۳۸۸: ۵۵)، العراقین (مومنی، ۱۳۸۸: ۵۵)، رضا دروازه دولت (مومنی، ۱۳۸۸: ۵۵)، سعدیه (مومنی، ۱۳۸۸: ۵۵ و ۵۶)، فتحیه (حسینی بلاغی، ۱۳۸۶: ۶۶)، منیریه (حسینی بلاغی، ۱۳۸۶: ۱۸۴)، قلی‌خان (حسینی بلاغی، ۱۳۸۶: ۴۳)، حکیم هاشم (حسینی بلاغی، ۱۳۸۶: ۲۸)، خازن‌الملک (حسینی بلاغی، ۱۳۸۶: ۲۶)، مهد علیا (حسینی بلاغی، ۱۳۸۶: ۲۸)، محمودیه (حسینی بلاغی، ۱۳۸۶: ۱۱۳)، حکیم‌باشی (سلیمی موید، ۱۳۸۱: ۹۱)، معیرالممالک (سلیمی موید، ۱۳۸۱: ۹۳)، مشیرالسلطنه (سلیمی موید، ۱۳۸۱: ۹۳)، شیخ کاظمیه (سلیمی موید، ۱۳۸۱: ۹۳)، شاهزاده خانم (اعظام قدسی، ۱۳۷۹: ۳۶/۱)، چال حصار (سیفی فمی تفرشی، ۱۳۶۹: ۱۵۹)، حاج شیخ هادی (شهیدی مازندرانی، ۱۳۸۳: ۳۸۵)، صنیعیه، نیای (شهیدی مازندرانی، ۱۳۸۳: ۳۶۶) و قندی (شهیدی مازندرانی، ۱۳۸۳: ۱۱۶). این مجموعه‌ها که موقعیت جغرافیایی آن‌ها در نقشه ضمیمه مشخص شده است، به علت وجود تعداد درخور توجهی از طلاب علوم دینی و حضور موثر در محله‌ها و بازار، ارتباطی بی‌واسطه را بین کارشناسان دینی و عموم مردم به وجود می‌آوردند. کتیبه‌ای که بر سر درب مسجدمدرسه کاظمیه نقش بسته است از این کارکرد حکایت می‌کند:

افراد به اروپا (محبوبی اردکانی، ۱۳۷۴: ۷۷۳/۲ و ۷۷۴)؛ تاکید به نظارت بر جراید و مطبوعات (عین‌السلطان، ۱۳۷۴: ۱/۶۴۶۶)؛ هشدار به خطر تجزیه طلبی در ایران (عین‌السلطان، ۱۳۷۴: ۱/۶۹۹۵)؛ تلاش برای ایجاد امنیت و تاکید بر حفظ آن (الگار، ۱۳۵۹: ۱۷۷)؛ حمایت از اصلاح‌گران و نخبگان سیاسی و اجتماعی دیگر شهرها (ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۸۴: ۲/۲۵۹ و ۲۶۰)؛ حمایت از امیرکبیر (م ۱۲۶۷ق/ ۱۸۵۱ م) و مقابله با کودتا و سربازان شورشی (الگار، ۱۳۵۹: ۱۸۴)؛ فراخوان نیرو برای جنگ با روسیه (جهانگیرمیرزا، ۱۳۸۴: ۴۴)؛ سیف، ۱۳۸۲: ۸۵ و ۸۶)؛ اعتراض به تعرض سفیر کبیر روس در تهران به زنان ارمنی که مسلمان شده و قصد اقامت در ایران را داشتند (حسینی بلاغی، ۱۳۸۶: ۴۹)؛ مخالفت با قوانین اجحاف‌آمیز گمرکات (سپهر، ۱۳۸۶: ۳/۹۵۹)؛ ناکارآمدی ماموران گمرک و عمل نکردن به قوانین مصوب گمرک (اعظام قدسی، ۱۳۷۹: ۱/۱۲۷)؛ اعتراض به تعرفه جدید گمرکی که به نفع تجارت روسیه در ایران وضع شده بود (الگار، ۱۳۵۹: ۳۳۷)؛ تبیین اهمیت تاسیس بانک ملی و فراخوان عمومی برای حمایت مالی از این بانک (یغمایی، ۲۵۳۷: ۴۵ و ۴۶)؛ اعتراض به چگونگی توزیع ارزاق عمومی و مشکلات اقتصادی (شهیدی مازندرانی، ۱۳۸۳: ۵۹۲) و مخالفت با دریافت وام از دولت‌های بیگانه. (رک: اسناد وزارت امور خارجه؛ الگار، ۱۳۵۹: ۳۲۱).

در گفتمان مذهبی تهران دوره قاجار، عوامل متعدد فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و حتی اقتصادی مؤثر بودند. عواملی که گونه‌شناسی، آسیب‌شناسی، کارکردشناسی و تاثیرسنجی هر کدام در گفتمان مذهبی مجال مستقلی را می‌طلبد. با توجه به مقدمات پیش گفته، می‌توان نقش و سهم مسجدمدرسه‌ها را

در این دوره، آنچه وجود اماکنی با رویکرد علمی و آموزشی را ضرورت می‌بخشید، متأثر بودن گفتمان دینی از عواملی همچون آموزه‌های صوفیانه، عرف‌زدگی در اندیشه‌های دینی، تضعیف منابع و مراجع علمی آموزه‌های دینی، ورود دولتمردان در عرصه گسترش معارف دینی، گرایش‌های فرقه‌ای برخی دولتمردان، حضور نمایندگان فرهنگی و مذهبی غرب، غرب‌گرایی طبقه تحصیل کرده و نیز فرقه‌ها و اندیشه‌های نوظهوری همچون بابت، بهائیت، فرماسونری و ... بود. در مقابل این عوامل، مساجد به ویژه مسجدمدرسه‌ها به علت مقبولیت عمومی و گستردگی مخاطبان، بستر و ابزار لازم را برای نیازسنجی، اولویت‌سنجی، پشتیبانی علمی استدلالی و تربیت نیروی انسانی مناسب برای تعلیم و آموزش مبانی دینی داشتند. این نهادها با وجود تعداد محدودشان، در مقایسه با سایر اماکن مذهبی، بیشترین سهم را در هدایت و اصلاح و ارتقاء گفتمان دینی تهران داشته‌اند. چه اینکه سخنرانی‌های برگزار شده در این اماکن، برخلاف تکایا که بیشتر بر محور ذکر مصایب اهل‌بیت(ع) و روضه‌خوانی قرار داشت، بر معضلات و مشکلات اجتماعی پیش روی مردم نظر داشت و به رفع آن‌ها همت می‌گماشت. برخی از موضوعات سیاسی و اجتماعی و فرهنگی ارائه شده در این دسته از اماکن از این قرار است: تذکر به سیاسیون درباره تبعیض طبقاتی در تقسیم امکانات شهری (یغمایی، ۲۵۳۷: ۲۵۴)؛ ضرورت سوادآموزی و تحصیل جوانان و وظیفه دولت در این خصوص (یغمایی، ۲۵۳۷: ۲۵۶ و ۲۵۷)؛ رسیدگی به بهداشت در سطح فردی و عمومی و یادآوری وظایف مجلس و دولت در این خصوص (یغمایی، ۲۵۳۷: ۲۵۴)؛ تذکر به شاه در موضوع رفتارهای غیرمعمول (محبوبی اردکانی، ۱۳۷۴: ۲/۷۷۳ و ۷۷۴)؛ تذکر به شاه در خصوص مسئولیت او در برابر مردم (یغمایی، ۲۵۳۷: ۲۵۶ و ۲۵۷)؛ مخالفت با سفرهای اروپایی شاه (الگار، ۱۳۵۹: ۳۲۰)؛ اعتراض به اعزام برخی

در شکل‌گیری گفتمان دینی دوره قاجار، در چند محور اصلی چنین تبیین کرد:

الف. آشنا شدن مدرّسان و محصلان علوم دینی با نیازهای جامعه

در عهد قاجار، بیشتر طلبه‌های دینی تهران در مسجدمدرسه‌ها به تحصیل علوم دینی می‌پرداختند (ذاکرزاده، ۱۳۷۴: ۱۳۷). تحت تاثیر بستری که مسجدمدرسه‌ها زمینه‌ساز آن بودند، دانش‌آموختگان با عموم مردم ارتباطی بی‌واسطه داشته و با مسائل و دغدغه‌های واقعی جامعه آشنا می‌شدند. در چنین فضایی، مباحث علمی منحصر به مباحث نظری و ذهنی نبود و ناظر به مسائل، شبهات، سوالات و نیازهایی که جامعه به آن مبتلا بود، طرح و تبیین و ارائه می‌شد. این تاثیرگذاری زمانی اهمیتی ویژه می‌یافت که این مدارس زیر نظر اشراف و زعامت امامان مساجدی قرار داشت که در بیشتر مواقع، مجتهدان جامع‌الشرایط در موضوعات دینی و اجتماعی بودند (محبوبی اردکانی، ۱۳۷۴: ۱۹۷/۲ و ۲۲۴ و ۲۵۰).

این ویژگی در کانون توجه بانیان و واقفان بناهای مذهبی نیز بود؛ چنان که از جمله شرایط وقفی برخی از این اماکن مذهبی، مانند مسجدمدرسه خان مروی، امامت مجتهد جامع‌الشرایط در این مکان دینی بود (محبوبی اردکانی، ۱۳۷۴: ۶۲/۲). کاربردی بودن مسائلی که در این مراکز علمی مطرح می‌شد تضمین‌کننده بهره‌مندی جامعه از معارف دینی و جریان یافتن آموزه‌های دینی در بستر اجتماعی و در نتیجه، شکل‌گیری گفتمان مؤثر دینی بود.

مسجدمدرسه‌ها نه مساجدی بودند که در آن‌ها تنها به امور عبادی پرداخته شود و نه مدارسی که در آن‌ها فقط مباحث نظری و بیگانه از نیازها و مطالبات واقعی جامعه ارائه و طرح شود؛ بلکه مساجدی بودند که با بهره‌مندی از فضایی آموزشی و علمی و ناظر به اوضاع واقعی جامعه و

نیازها و آسیب‌های اجتماعی و فرهنگی و دینی، به اصلاح و تقویت آموزه‌های دینی در عرصه اجتماعی می‌پرداختند. این نهادها در مواقعی، گنجایش اسکان و تحصیل دویست طلبه را داشتند (حسینی بلاغی، ۱۳۸۶: ۴۵). در برخی از این اماکن، مانند مسجدمدرسه کاظمیه، مسجد و مدرسه دو بنای مجزا داشتند و با راهرویی به هم متصل می‌شدند (حسینی بلاغی، ۱۳۶۸: ۷۵) و برخی مانند مسجدمدرسه سپهسالار قدیم (شهید بهشتی) ساختمانی تلفیقی و حیاطی مشترک داشتند (حسینی بلاغی، ۱۳۸۶: ۷۰).

حضور توأم طبقات مختلف اجتماعی و عالمان و طلاب در مسجدمدرسه‌ها، کارآمدی اجتماعی و سیاسی روحانیانی را باعث شده بود که در این اماکن، به تحصیل علوم دینی اشتغال داشتند. دانش‌آموختگان این اماکن به طور مستقیم در معرض مطالبات فکری، فرهنگی، سیاسی و اجتماعی مردم بوده و ناچار به بررسی، نقد، تحلیل و در نهایت، جستجوی راه‌کارهای مناسب برای پاسخگویی به این مطالبات بودند. مراسم متنوعی که در اماکن مذهبی برگزار می‌شد، از دیگر عوامل آشنا شدن کارشناسان دینی با نیازهای دینی جامعه بود. چه اینکه رفتارهای اجتماعی و سلوک دینی مردم، خواسته یا ناخواسته، در معرض و منظر عالمان دین برگزار می‌شد؛ پس کارشناسان دینی به راحتی می‌توانستند با رصد گفتمان دینی حاکم در جامعه، به تحلیل باورهای مذهبی عمومی بپردازند و برای تقویت نکات مثبت و برطرف کردن ضعف‌ها همت گمارند. این مراسم منحصر در آیین‌های دینی و مذهبی نبود و جشن‌های ملی یا مذهبی (ذاکرزاده، ۱۳۷۴: ۱۰۷)، بازار رمضان (شهری، ۱۳۶۹: ۳۰۶/۱؛ مستوفی، ۱۳۸۶: ۴۸۵/۱) و سایر تجمعات اجتماعی یا سیاسی مانند تحصن‌ها (اعظام قدسی، ۱۳۷۹: ۱۵۴/۱) را نیز شامل می‌شد.

این کارکرد مسجدمدرسه‌ها با وجود تاثیرگذاری مفید و سازنده، به علت ظهور و رونق اماکنی با بن‌مایه‌های هنری و احساسی نتوانست آنچنان که شایسته است، نقش

دویست مجلس دانسته است (مستوفی، ۱۳۸۶: ۴۴۲/۱). در مقابل نهادهای دینی مانند حوزه‌های علمیه و مجتهدان و نمایندگان مراجع، چندان از مراسم برگزار شده در تکیه دولت استقبال نمی‌کردند و کمتر گزارشی از حضور ایشان در تکیه دولت می‌توان یافت. به اعتقاد برخی از پژوهشگران، اهتمام عالمان دینی بر بی‌آلایشی مناسک مذهبی و عاری بودن این مراسم از هرگونه بدعت و انحراف و استفاده ابزاری از آیین‌های دینی، علت اصلی نارضایتی عالمان دینی از این نوع اقدامات شاهان قاجار بوده است (الگار، ۱۳۵۹: ۲۲۵).

ب. ارتباط بی‌واسطه مردم با منابع و مراجع دینی

مسجدمدرسه در کارکردی دیگر، معارف و آموزه‌های دینی را بی‌واسطه و بدون تأثیرگذاری محرک‌های پیرامونی و توسط کارشناسان دینی، به مخاطبان منتقل می‌کرد. در دوره قاجار، مسجدمدرسه‌ها هم به علت برگزاری آزاد مجالس و محافل درسی که عموم مردم را به بهره‌مندی از منابع علمی و استدلالی آموزه‌های دینی قادر می‌کردند و هم به علت حضور مستمر عالمان و دین‌پژوهان در این نهادها (محبوبی اردکانی، ۱۳۷۴: ۲۵۰/۲ و ۲۲۴ و ۱۹۷) به نهادهای دینی با ویژگی‌های ذیل تبدیل شده بودند:

۱. دسترسی همه اقشار جامعه به کارشناسان و منابع دینی؛
  ۲. نبود محرک‌های پیرامونی و تأثیرگذار بر ارتباط مردم با کارشناسان و منابع دینی؛
  ۳. نداشتن محدودیت زمانی در ارتباط مردم با کارشناسان و منابع دینی؛
  ۴. تسهیل در تحصیل معارف دینی و بهره‌مندی از فضاهای آموزشی علوم دینی برای عموم مردم؛
  ۵. پاسخگویی به سوال‌ها و شبه‌ها و مشاوره مذهبی.
- این ویژگی‌ها باعث می‌شد که مردم به راحتی و بدون

خود را در پاسخگویی و مواجهه با چالش‌های فکری و فرهنگی جامعه دینی ایفا کند. به طوری که برنامه‌های تکیه دولت را می‌توان پرازدحام‌ترین مراسم مذهبی در تهران دانست. برنامه‌ای که آغاز آن با شلیک توپ، به اطلاع تمامی سکنه تهران می‌رسید (رونه دالمانی، ۱۳۳۵: ۱۹۱). تکیه دولت بیش از پنج هزار نفر گنجایش داشت و هزینه‌های سالانه آن را در حدود ۳۰ هزار تومان تخمین زده‌اند (ذاکرزاده، ۱۳۷۴: ۱۳۴). ناصرالدین‌شاه برای تامین نور لازم این تکیه، یک دستگاه تولید گاز از فرانسه خریداری کرده بود (شهری، ۱۳۶۹: ۳۱۲/۴ و ۳۱۳).

تکیه دولت مقصد بسیاری از دسته‌های عزاداری تهران در روز عاشورا بوده (حسینی بلاغی، ۱۳۸۶: ۱۸) و تولیت آن نسل به نسل، در اختیار شاهان قاجار بود. برنامه‌های این تکیه به علت جذابیت‌های بصری همچون ساختمان مرتفع، نمایش جواهرات و نشان‌های سلطنتی، رژه رفتن دسته‌های مختلف نظامی و درباری و اصناف (مستوفی، ۱۳۸۶: ۴۳۵/۱) و در نهایت حضور درباریان، خانواده سلطنتی، دیپلمات‌های خارجی و حتی شخص شاه (مادام کارلاسرنا، ۱۳۶۹: ۱۶۴؛ بنجامین، ۱۳۶۳: ۴۴۷ و ۴۴۸) با استقبال عموم مردم روبه‌رو می‌شد.

تکیه دولت آن چنان که از نامش نیز مشخص است، نهاد دولت در ایجاد گفتمان مذهبی بود و گفتمانی خاص از باورهای مذهبی را ترویج می‌نمود. در این سبک از مجالس دینی، مواعظ اعتقادی و فقهی و اخلاقی در اولویت نخست قرار نداشت؛ بلکه در مقابل خواننده شدن اشعاری در مدح پادشاه (مستوفی، ۱۳۸۶: ۴۳۵/۱)، تعظیم عزاداران در مقابل جایگاه اختصاصی شاه (نجمی، ۱۳۷۰: ۲۷۲ تا ۲۷۵) و جمع‌آوری هدایا در شب نهم محرم برای شاه (مستوفی، ۱۳۸۶: ۴۳۸/۱) از اهمیت بیشتری برخوردار بود. متأسفانه تحت تأثیر تکیه دولت، استقبال از این نوع مجالس مذهبی در تهران به نحوی بود که عبدالله مستوفی تعداد این مجالس را در دهه اول محرم، بیش از

بیانگر شهرت و گستردگی کارکرد علمی این گونه اماکن دانست. چنان که مسجد مدرسه سپهسالار پس از چندی، به دانشکده معقول و منقول (ذاکرزاده، ۱۳۷۴: ۱۰۲) و سپس، به مدرسه عالی شهید مطهری تغییر نام داد (ذاکرزاده، ۱۳۷۴: ۲۲۲)

در رابطه با این موضوع که در تقویت باورهای دینی، آیا مدارس جدید و نهادهای آموزشی نوظهور می‌توانستند جایگزین اماکن مذهبی باشند یا نه، به نوشته عبدالله مستوفی که از رجال دوره قاجار و از مسئولان فرهنگی عهد پهلوی است اکتفا می‌کنیم: «خواهش می‌کنم مدارس و تعلیمات اجباری و کلاس اکابر را به رخ زرد من نکشید زیرا آنچه در شش ساله متوسط و حتی سه ساله لیسانس و دو ساله دکترا در مدارس ما گفته و خوانده شود به قدر حرف‌های یک دهه روضه‌خوانی اواخر عهد مظفرالدین شاه هم حاوی مطالب ایمانی و اخلاقی نیست. سبب آن هم معلوم است امروز در مدارس... برنامه مادیات به قدری زیاد است که وقتی برای گفتن و شنیدن معنویات باقی نیست... گذشته از این، تمام افراد کشور را نمی‌توان دکترا و لیسانسه و باشلیه^۲ بار آورد که از راه دانش از بدی بپرهیزند و به خوبی گرایند. برای توده هم راهی باید فکر کرد. برای توده باید مجالس پرورش افکار وطنی، یعنی همان روضه‌خوانی را متها با اصلاحاتی به راه انداخت» (مستوفی، ۱۳۸۶: ۴۶۷/۱).

د. اعتدال‌گرایی و پرهیز از افراط و تفریط

در دوره قاجار، نقش اماکن مذهبی تهران در تعمیق و مستدل کردن باورهای مذهبی یکسان نبود. این اختلاف سطح، از خاستگاه و کارکرد و نوع متولیان اختصاصی هر کدام نشات می‌گرفت؛ چه اینکه برخی از اماکن مانند سقاخانه‌ها، تکیه‌ها، حسینیه‌ها و تعزیه‌خانه‌ها به علت غلبه کارکرد احساسی و نمادین و همچنین نقش آفرینی معتمدان و سرشناسان که بیشتر از عوام متدین و فاقد

صرف هزینه زمانی یا اقتصادی بتوانند از کتابخانه، منابع، عالمان و کارشناسان دینی و حتی جلسات و مناظرات علمی استفاده کرده و باورهای عرفی خود را راست‌آزمایی و مستدل کنند. مهم‌ترین عامل ارتباط مردم با مسجد مدرسه‌ها، برگزاری مراسم دینی مانند نماز جماعت و سایر تکالیف عبادی بود؛ اما عوامل دیگری مانند مقبولیت امامان مساجد و عالمان دینی و حتی خدماتی مانند کتابخانه، آب انبار، مریضخانه و حمام زمینه‌ساز حضور و بهره‌مندی هرچه بیشتر مردم از این اماکن مذهبی آموزشی می‌شد؛ همانند آنچه در مسجد مدرسه سپهسالار جدید (مدرسه عالی شهید مطهری) (حسینی بلاغی، ۱۳۸۶: ۸۶) واقع بود.

این امکانات همچنین، بستر ساز ارتباط مستقیم و صمیمی طلاب و استادان این مدارس با اقشار مختلف جامعه بود. در این تعامل، نه تنها سوال‌های مردم بلکه مشاهده رفتار و کردار آحاد جامعه، محرک اصلی استادان و طلاب در نیازسنجی و آسیب‌شناسی گفتمان دینی حاکم در جامعه بود.

ج. مستند کردن باورهای دینی

گستردگی باورهای دینی در ابعاد گوناگون اجتماعی، مادامی که مستند به ادله و منابع دینی نبوده و تحت اشراف عالمان و مراجع دینی نباشد، نه تنها بیانگر کمال جامعه دینی نخواهد بود، بلکه در آینده‌ای نه چندان دور زمینه‌ساز عوام‌گرایی مذهبی، ابتذال، انحراف، بدعت و حتی منازعات مذهبی می‌شود. کارکرد مسجد مدرسه‌ها در تبیین استدلالی مبانی و اصول دینی، مخاطبان را به تبیین و آموزش و دفاع از آموزه‌های دینی و مذهبی نیز قادر می‌کرد. این توانایی به ویژه در زمانی که شبه‌ها و اندیشه‌های متنوع و غیراصیل دینی در جامعه فرصت بروز و ظهور یافته بودند، از اولویت به ضرورت تبدیل می‌شد. در این میان می‌توان تغییر نام برخی از مسجد مدرسه‌ها را

تحصیلات دینی بودند در مقایسه با مسجدها و مسجد مدرسه‌ها، در تعمیق وجهه استدلالی موضوعات دینی، از نقش کمتری برخوردار بودند. تکایا و حسینیه‌ها اغلب، در مواسم عزاداری و با هدف ابراز حزن و اندوه در مصایب اهل بیت (ع) برپا می‌شدند. در چنین کارکردی، هر گزارش و روایت مجهول و ضعیفی که محرک چنین احساسی تلقی می‌شد، صرف نظر از اعتبارسنجی عالمانه و بررسی سایر روایات معارض و رعایت اصول و مبانی عقیدتی و حتی تاریخی، با اقبال روبه‌رو می‌شد. این در حالی بود که در مساجد، عالمان و مجتهدان بزرگی همچون ملاعلی کنی (م ۱۳۰۶/ق ۱۸۸۹ م) شیخ جعفر شوشتری (م ۱۳۰۳/ق ۱۸۸۶ م) شیخ هادی نجم‌آبادی (م ۱۳۲۰/ق ۱۹۰۲ م) شیخ عبدالحسین، میرزا حسن آشتیانی (م ۱۳۱۹/ق ۱۹۰۱ م) سید عبدالله بهبهانی (م ۱۳۲۸/ق ۱۹۱۰ م) میرزامسیح طهرانی (م ۱۲۶۳/ق ۱۸۴۵ م)، سید محمد طباطبایی (م ۱۳۳۹/ق ۱۹۲۱ م) و بزرگانی از این دست به امامت و وعظ می‌پرداختند و مبانی و آموزه‌های دینی را مستدل و جامع و بدون افراط و تفریط بیان می‌کردند. هدایت احساسات و شعائر مذهبی به سمت فهم اصول و مبانی دینی، از مهم‌ترین وظایف عالمان و مراجع دینی بود. در این خصوص، گزیده‌ای از سخنان شیخ جعفر شوشتری که در مسجد مدرسه سپهسالار ایراد شده به خوبی، شاهدی بر این تلاش است: «حضرت پیغمبر اکرم (ص) یک عزیز داشت و یک عزیزتر از عزیز. عزیز پیامبر امام حسین بود و عزیزتر از حضرت امام حسین اسلام بود و به همین جهت عزیز فدای عزیزتر شد. اگر تا به حال برای عزیز پیامبر گریه می‌کردید امشب برای عزیزتر، یعنی اسلام، بگریید» (حسینی بلاغی، ۱۳۸۶: ۸۹).

دقت نظر در مبارزه با سطحی‌گرایی، اباحه‌گری، باطنی‌گرایی و شیوع افراط و تفریط در باورهای دینی باعث شده بود که علما و مراجع دینی مناسکی همچون

تعزیه‌خوانی و مجالس صرفاً روضه‌خوانی را که بیشتر دچار این آسیب‌ها بودند، چندان توصیه نکنند (الگار، ۱۳۵۹: ۲۹). در عهد قاجار با تقویت طبقه روضه‌خوانان، در مقابل مجتهدان و عالمان و ترویج تکیه‌ها و تعزیه‌خانه‌ها، در مقابل مساجد و مسجد مدرسه‌ها و رواج مراسمی همچون تعزیه‌خوانی، پرده‌خوانی و شمایل‌گردانی فضا و گفتمان مذهبی در عرصه‌های گوناگون اجتماعی گسترشی کمی یافت؛ اما محتوای علمی و به تبع آن اصالت آموزه‌های ترویج شده، چندان ارتقا نیافت. از این رو می‌توان رواج اباحه‌گری، کم عمق شدن باورهای دینی، اولویت یافتن فروع بر اصول و مبانی دینی و افراط و تفریط در رفتار و کردار دینی را از پیامدهای به وجود آمدن چنین معادلاتی در اماکن مذهبی عهد قاجار دانست.

ز. پاسخگویی به شبهه‌ها و سوال‌های دینی

دوره قاجار به علت نقش آفرینی عوامل مختلف داخلی و خارجی، نیازمند نهادها و مراکزی برای پاسخگویی به سوال‌ها و شبهه‌های دینی بود. برخی از مهم‌ترین عوامل تشکیک و تردید در معارف و آموزه‌های دینی، در این دوره، عبارت‌اند از: رواج بی‌رویه و نظارت نشده مناسک دینی، ورود خرافات و بدعت‌ها و اندیشه‌های اسطوره‌ای به عرصه دینداری عمومی، درهم آمیختگی آموزه‌های تصوف با اندیشه‌های شیعی، ظهور دگراندیشان و مدعیان نوظهور دینی، بروز و ظهور مکاتب و اندیشه‌های شرقی و غربی از جمله فراماسونری، ظهور فرق و ادیان خودساخته‌ای همچون بابیت و بهائیت (الگار، ۱۳۵۹: ۱۸۹) و حتی سهم‌خواهی فرقه‌هایی همچون اسماعیلیان نزاری ایران (میرخواند، ۱۳۸۰: ۵۵۲/۹)، فعالیت گسترده مبلغان مسیحی فرانسوی (کارلاسرنا، ۱۳۶۲: ۱۸۷) و انگلیسی و آمریکایی (بلوشر، ۱۳۶۹: ۱۹۳) و به تبع آن غرب‌گرایی و نوعی تسامح و عوام‌گرایی در مناسک و مراسم دینی و مذهبی.

دسته از شرکت‌کنندگان، محتوای جلسات و مباحث علوم دینی کاربردی‌تر و عینی‌تر می‌شد.

از برگزاری مراسم در اعیاد و مناسبت‌های دینی گرفته تا مراسم ختم و چهلم تازه گذشتگان، همگی فرصت‌هایی بودند که عالمان و متولیان دینی از آن برای مواجهه با چالش‌ها و تقویت آموزه‌های مورد توجه بهره می‌جستند. از نمونه این اقدامات، اهتمام حاج سیدعلی طهرانی، از سلسله سادات اخوی تهران، در برگزاری جشن میلاد امام عصر (عج) است (اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۷: ۲۷۲/۱). با توجه به تحلیل پیش گفته، شاید بتوان این اهتمام را رویکردی در مواجهه با ظهور مدعیان دروغین مهدویت در آن مقطع تاریخی دانست. برگزاری مناظره گرچه به صورت محدود، در زمره راه‌کارهای علمای دینی در پاسخگویی به سوالات دینی بوده است. برگزاری این جلسات در اماکن مذهبی، شاید متناسب با فراگیر شدن شبهه‌ها و لزوم آگاهی عموم مردم از شبهه مد نظر دانسته شود. این کاربری در برخی مقاطع به حدی مهم و در کانون توجه بود که منابع تاریخی به جزئیات آن پرداخته‌اند. از زمره این نمونه‌ها، می‌توان به مناظره با سیدعلی محمد باب در مسجد وکیل شیراز (الگار، ۱۳۵۹: ۲۰۰) و مسجد شاه اصفهان اشاره کرد (الگار، ۱۳۵۹: ۱۹۲). در تهران به گزارش‌های چندانی بر نمی‌خوریم؛ اما سیاحان اروپایی امکان طرح سوال درباره آموزه‌ها و مفاهیم اسلامی در مساجد و مسجد مدرسه‌ها را از امتیازات تهران، در مقایسه با سایر پایتخت‌های اسلامی مانند استانبول، پایتخت امپراتوری عثمانی، دانسته‌اند (اولیویه، ۱۳۷۱: ۱۵۲/۱).

س. خرافه‌زدایی و صیانت از آموزه‌های دینی

اماکنی همچون مساجد و مسجد مدرسه‌ها، علاوه بر پیش شرط‌های شرعی و عرفی برای حضور و شرکت در مناسک و مراسمی که در آن‌ها برگزار می‌شد، به علت نظارت و اشراف علما و کارشناسان دینی، کمتر دچار

تاثیرگذاری این عوامل باعث شده بود که نه تنها طبقه‌های فرودست علمی و اجتماعی، بلکه نخبگان و اندیشمندان و مؤثران اجتماعی نیز، در زمره مخاطبان این جریان‌های فکری یا شبهه‌های دینی قرار گیرند. به رویکرد تغییر اندیشه دینی در ایران نه تنها دگراندیشان داخلی همچون سیدعلی محمد باب (م ۱۲۶۶ ق/ ۱۸۵۰ م) بلکه ارمنی تازه مسلمان شده‌ای همچون میرزا ملکم خان (م ۱۳۲۶ ق/ ۱۹۰۸ م)^۳ یا مسیحی تازه مسلمان شده‌ای همچون هنری مارتین فرانسوی^۴ در شهرهای مختلف دامن می‌زد. به طوری که رساله‌های برخی از آن‌ها در شهرهای مختلف منتشر و توزیع می‌شد (الگار، ۱۳۵۹: ۱۴۵). این آسیب‌ها مردم را به صورت مستقیم از دینداری منصرف نمی‌کرد؛ ولی به تدریج، آن‌ها را به آموزه‌های دینی بی‌اعتماد یا بی‌تفاوت می‌کرد. در بلندمدت نیز، باعث کم رنگ شدن باورمندی دینی در میان طبقه تحصیل کرده و مؤثران اجتماعی می‌شد (مستوفی، ۱۳۸۶: ۴۶۳/۱). نقش آفرینی مجموعه این عوامل، به همراه کوتاهی در تقویت باورهای مذهبی، چندی بعد و در عهد پهلوی ظهور دولتمردان و روشنفکرانی با رویکرد حذف‌گفتمان فعال دینی را موجب شد (مستوفی، ۱۳۸۶: ۴۶۳/۱).

در میان اماکن مذهبی پرآوازه تهران، تنها برخی مساجد به علت حضور مستمر عالم دینی یا وجود خانه عالم در کنار مساجد (اعظام قدسی، ۱۳۷۹: ۱۹) یا اختصاص دادن حجره‌ای در مسجد برای اقامت عالم دینی در سایر اوقات روز (سلیمی موید، ۱۳۸۱: ۸۵)، به نیاز اجتماعی برای پاسخگویی به سوالات دینی توجه کرده بودند.

برگزاری جلسات دروس علوم دینی در مدارس علمیه و مسجد مدرسه‌ها و برخی مساجد مشهور و نیز امکان حضور یافتن مردم در این مجالس، نه تنها ارتقای آگاهی دینی عموم مردم و سایر طبقات اجتماعی را موجب می‌شد؛ بلکه با طرح سوالات و نقد مباحثی توسط این

داشته و استغفار و توبه به درگاه خداوند را به وی توصیه کرده است (تنکابنی، ۱۳۸۳: ۱۲۳). برخی از پژوهشگران تاریخ مذهبی ایران، اهتمام عالمان دینی بر صیانت از اصالت و اعتبار مناسک و مراسم برگزار شده در اماکن مذهبی را علت اصلی مخالفت برخی از علما با برگزاری تعزیه‌خوانی توسط دولتمردان دانسته‌اند (الگار، ۱۳۵۹: ۲۲۵).

اماکن مذهبی که مشتمل بر مدرسه علمیه بودند، در ارائه برنامه‌ها و مراسم مذهبی، از اعتبار بیشتری برخوردار بودند؛ چه اینکه طلاب و دانش‌آموختگان این اماکن، به عنوان مجریان و میزبانان این مراسم، از ضوابط و شرایط صحیح این دسته از مراسم و مفاهیم ارائه شده در آن آگاهی داشته و سهم مهمی در مواجهه با خرافات و سنت‌های غلط برعهده داشتند. از شواهد تاریخی این نقش آفرینی، تعطیل شدن مراسم خرافی پیراهن مراد و حنای مراد^۵ در ۲۷ رمضان در امامزاده زید^۶ است. عین‌السلطنه در خاطرات خود، علت برچیده شدن این رسم پرترفدار را در امامزاده زید(ع)، مخالفت طلاب ساکن در امامزاده و بستن درهای امامزاده تا مغرب روز ۲۷ رمضان دانسته است (عین‌السلطان، ۱۳۷۴: ۷۱۶/۱).

و) تمرین ضوابط و بایسته‌های جامعه مطلوب دینی

ویژگی‌های مادی و معنوی اماکن مذهبی به علت ضوابط الزامی و ارشادی فقهی و عرفی و همچنین نظارت کارشناسان دینی، محیطی را فراهم آورده است که در آن، مخاطبان خواسته یا ناخواسته با آموزه‌های نظری و عملی شریعت اسلامی آشنا می‌شوند. مسئولیت‌پذیری فردی و اجتماعی، اعتماد، اعتدال، رعایت حقوق دیگران، تعیین حداقل‌هایی برای احراز صلاحیت شهروندی، تعریف رابطه مشروعیت و مقبولیت و نیز ضرورت نظم تنها بخشی از قوانین جاری در این اماکن است. یکی از پژوهشگران معاصر معتقد است: «تأسیس مسجد از سوی

خرافات و بدعت‌های دینی و مذهبی می‌شدند. چه اینکه در مسجدمدرسه‌ها علاوه بر نظارت عالم دینی، برگزاری مراسم را نیز طلاب و دانش‌آموختگان آن مسجدمدرسه بر عهده می‌گرفتند. این در حالی بود که سایر اماکن همچون تکایا، حسینیه‌ها و تعزیه‌خانه‌ها کمتر تحت اشراف علمای دینی بودند؛ پس در مواقع متعددی، دچار خرافات و بدعت یا افراط و تفریط در محتوا یا نحوه برگزاری مراسم و آیین‌های دینی می‌شدند. البته عالمان دینی رسالت خود در صیانت از آموزه‌های مذهبی را در مکان‌های دیگری نیز به انجام می‌رساندند؛ اما این اهتمام بیشتر در اماکنی به ثمر می‌نشست که تحت اشراف ایشان بود. از مصادیق تاریخی این دسته از خرافات، نمایش‌نامه عروسی قاسم بن الحسن(ع) بود که با وجود درخواست شیخ جعفر شوشتری از ناصرالدین‌شاه (م ۱۳۱۴ ق/ ۱۸۹۷ م) مبنی بر برچیدن آن، در اکثر تعزیه‌خانه‌های تهران به نمایش درمی‌آمد (الگار، ۱۳۵۹: ۲۲۴).

غلبه جنبه‌های نمایشی و هنری و احساسی در انتخاب گزارش‌های تاریخی، برای اجرای تعزیه و حتی انتخاب نابه‌جای برخی از بازیگران، موجب شده بود که برخی از نمایش‌ها کارکردی تفریحی پیدا کنند. این دسته از نمایش‌نامه‌ها، با هدف اصلی تعزیه که شناساندن وقایع مرتبط با تاریخ اهل‌بیت(ع) بود، به کلی فاصله گرفتند. حامد الگار به نقل از یکی از خانم‌های درباری، برخی نمایش‌های تعزیه محرم سال ۱۲۹۹ ق/ ۱۸۸۲ م) را از کم‌دی‌های اروپایی نیز خنده‌دارتر دانسته بود (الگار، ۱۳۵۹: ۲۲۴).

نه تنها در تعزیه‌خوانی بلکه در ذکر مصیبت‌ها و روضه‌خوانی‌ها نیز، علما به مبارزه با خرافات و تحریفات توجه می‌کردند. محمد بن سلیمان تنکابنی از یک مجلس روضه‌خوانی محرم یاد کرده که در آن، عالمی به نام آخوند ملاحسن، روضه‌خوان را به علت خواندن داستانی غیرواقعی سرزنش کرده و از ذکر مجدد آن داستان برحذر

علم و دین بود. این ویژگی‌ها، همان گونه که پیش از این نیز بیان آن رفت، بیشتر در مساجد به منصف ظهور می‌رسد و در میان مساجد، مسجد مدرسه‌ها به علت حضور عالمان و کارشناسان دینی اعتبار بیشتری در این کارکرد داشتند. نقش آفرینی مسجد مدرسه‌هایی مانند مسجد مدرسه مروی، سپهسالار قدیم، سپهسالار جدید و خازن‌الملک در حمایت از اقتصاد ملی و اسلامی (حسینی بلاغی، ۱۳۸۶: ۲۸؛ اعظام قدسی، ۱۳۷۹: ۱۲۵/۱ و ۱۲۶)، ضرورت تشکیل مجلس شورای ملی و حمایت از آن (بهزادفر، ۱۳۸۶: ۱۸۴) و... از مصادیق بارز این کارکرد مسجد مدرسه‌های تهران در تحولات اجتماعی دوره قاجار است.

ه. تبیین آموزه‌های دینی

در دوره قاجار، اماکن مذهبی تهران صرف‌نظر از آسیب‌های محتوایی و اجرایی که بررسی آن مجال دیگری را می‌طلبد، به لحاظ بهره‌گیری از ابزارهای متنوع اطلاع‌رسانی موجود در وضع مطلوبی بودند. چه اینکه کمتر می‌توان محله یا منطقه‌ای از تهران را یافت که ساکنان آن از برنامه‌های مذهبی مسجد یا تکیه محل بی‌اطلاع بوده باشد. در تهران دوره قاجار، اکثر مساجد دارای امام و نماز جماعت بودند و تکایا در برگزاری مراسم دینی در ایامی همچون وفات‌ها و ولادت‌ها و سایر مناسبت‌های دینی رونق چشمگیری داشتند. تنوع مخاطبان، ابزارهای ارتباطی، نوع مراسم و آیین‌ها، اهداف، متولیان، مفاهیم و آموزه‌های منتقل شده و حتی زمان برگزاری، نقش آفرینی اماکن مذهبی را نیز متنوع کرده بود. به طوری که تکیه‌ها و تعزیه‌خانه‌ها بیشتر از رویکردهای احساسی، نمادین و هنری و نیز ابزارهای ارتباطی همچون سخنرانی و خطابه‌های ادبی و هنری، نمایش مذهبی، علائم و نشانه‌ها و حتی موسیقی و سبک‌های مختلف شعر مدحی و هجوی بهره می‌بردند. مسجدها نیز متکفل

پیامبر(ص) بلافاصله پس از ورود به شهر مدینه تنها اقدامی نمادین برای نشان دادن جوهره عبودی جامعه نبود؛ بلکه با مروری بر متون دینی و تاریخی، چنین به نظر می‌آید که مسجد به عنوان نخستین فضای کالبدی شهری، الگویی بود برای آن چه پیامبر(ص) در سطح کلان جامعه تعقیب می‌کردند. یعنی پیامبر(ص) نخست الگویی از جامعه مطلوب و آرمانی اسلامی را در مقیاسی کوچک به نمایش گذاشتند تا مسلمانان ضمن یافتن نگاهی کلان نسبت به افق آینده، به تدریج و در فضای فراهم آمده در مسجد با احکام و معارف دینی آشنا شوند» (الویری، ۱۳۸۸: ۹۷).

این مجموعه از قوانین و ضوابط، در شاخصه‌ها و اجزای معماری این اماکن نیز منعکس شده است. ترکیب عناصری همچون محراب، منبر، ماذنه، گنبد، شبستان، سردرهای ورودی، نقش‌ها و رنگ‌ها همگی سوق دهنده مخاطبان به نظامی جامع و کمال‌جوست. عناصری که ترکیب شدن آنان در یک فضا نیز، دارای مفاهیم بلندی بود. مفاهیمی همچون محراب و جایگاه امامت در امت اسلامی، ضرورت وجود رهبری امین و عادل در سلوک دینی و دنیوی؛ منبر به معنای مسئولیت عالمان در هدایت جامعه؛ وجوب طهارت مسجد که حاکی از مسئولیت عمومی در مواجهه با ناپاکی‌های اجتماعی است؛ ضرورت طهارت اهل مسجد که حکایت‌گر رعایت پیش شرط‌هایی برای پذیرفته شدن در جامعه اسلامی است؛ تاکید بر نقش نظم به عنوان شرط صحت و کمال نماز جماعت که بیانگر اهمیت نظم در رسیدن به کمال مادی و معنوی و قوانینی از این دست است.

این آموزه‌های دینی اجتماعی با الحاق مجموعه‌هایی همچون مدارس علمیه، کتابخانه، حمام و بازار وسعت و گستردگی بیشتری می‌یافت. چنان‌که مدرسه و مسجد بیانگر پیوستگی علم و عمل، بازار و مسجد پیام‌آور پیوستگی دنیا و آخرت و کتابخانه و مسجد نشانگر ارتباط

مناسک عبادی بودند. در این میان، مسجدمدرسه‌ها به علت توأم بودن فضای عبادی اعتقادی و همچنین فضای علمی آموزشی، از ابزارهای متنوع‌تری برای تبلیغ و تبیین و آموزش مفاهیم و آموزه‌های مذهبی برخوردار بودند. مهم‌ترین این ابزارها را می‌توان چنین دسته‌بندی کرد:

سخنرانی و خطابه

در دوره قاجار، موضوعات منابر و سخنرانی‌های مذهبی گستره پذیرفتنی داشت؛ چنان‌که منابر به موضوعات مختلف علوم اسلامی مثل تاریخ، سیره، تفسیر، حدیث و اعتقادات محدود نبود و سایر موضوعات اجتماعی و سیاسی و اقتصادی را نیز شامل می‌شد. مباحثی همچون پرهیز از خرافات، نقش عقل در بینش اجتماعی، نقش تحصیل علم در پیشرفت مادی و معنوی جامعه، تعیین حقوق متقابل حاکمان و مردم، فاصله طبقاتی و پیامدهای اجتماعی آن، حمایت از اقتصاد ملی و حتی بهداشت عمومی از موضوعاتی بود که در سخنرانی‌های مذهبی به آن پرداخته می‌شد (یغمایی، ۲۵۳۷: ۲۵۴، ۲۶۸ و ۲۶۹، ۲۷۱ و ۲۷۲).

به اعتقاد برخی، در این دوره سخنرانان مذهبی بر دو صنف بودند: «یکی واعظین که بعد از خطبه افتتاحیه و طرح کردن یکی از آیات قرآن، وارد تحقیق در اطراف آیه شده و با ذکر امثال و حکم، مطالب عالی اخلاقی و مذهبی را تشریح و توضیح و با ذکر اشعار مناسب، مطالب را دلنشین کرده و در آخر هم مقداری ذکر مصیبت نموده، منبر خود را.... ختم می‌کردند. دسته دیگر روضه خوان به معنی اخص بودند که منبر را به سلام بر سیدالشهداء شروع و بلافاصله وارد ذکر مصیبت شده و به قدر ده دقیقه نظم و نثر به هم مخلوط کرده و در آخر باز هم منبر را به دعای سابق‌الذکر ختم می‌نمودند» (مستوفی، ۱۳۸۶: ۴۰۶/۱).

اهمیت سخنرانی دینی در اماکن مذهبی به حدی بود که اگر امام مسجد قادر به سخنرانی نبود، سخنرانی توانا دعوت می‌شد و پس از اقامه جماعت، برای مردم موعظه می‌کرد (مستوفی، ۱۳۸۶: ۴۷۹/۱). برنامه سخنرانی در اماکن مذهبی، در روزهایی همچون اعیاد و ایام ولادت و شهادت معصومان(ع) و در ماه‌هایی همچون محرم و صفر و رمضان بود و این ایام مهم‌ترین زمان، برای برگزاری مراسم اماکن مذهبی شناخته می‌شد. زمان شروع سخنرانی و مدت آن متناسب با مناسبت تعیین می‌شد؛ این گونه که ابتدا اقشار بیشتری امکان بهره‌مندی از سخنرانی مذهبی را داشته باشند و بعد اینکه موجب خستگی یا ناهماهنگی با دیگر مناسک مذهبی نشود (مستوفی، ۱۳۸۶: ۴۸۰/۱).

با توجه به مطالب پیش گفته، اماکن مذهبی به ویژه مسجدمدرسه‌ها، به علت در دسترس بودن کارشناسان دینی و همچنین داشتن مخاطبانی فرهیخته و آشنا با مفاهیم مذهبی، به سخنرانی‌های متقن و علمی و نظام‌مندتری نیازمند بودند. بر اساس این ویژگی مسجدمدرسه‌ها بود که مجالس شیخ جعفر شوشتری، از سخنران شهیر عهد ناصری، ابتدا در مسجدمدرسه مروی و سپس در مسجدمدرسه سپهسالار برگزار می‌شد و حتی در مواقعی، ناصرالدین شاه خود برای بهره‌مندی از مواعظ او در این مجالس حضور می‌یافت (فقیهی، ۱۳۵۰: ۲۱۳).

معماری

شاید نتوان معماری عهد قاجار را با مقاطعی همچون عهد صفوی مقایسه کرد؛ چرا که ورود عناصر تمدنی غرب باعث شده بود که اصالت معماری اسلامی ایرانی به تدریج، میزبان الگوها و عناصر معماری غیربومی شود و شکلی از اختلاط و ناهمگونی را به وجود آورد. البته مسجدها و تکیه‌ها و امامزاده‌ها، در مقایسه با دیگر بناهای

نکردن از صورت گری و زخرف از آن جمله است. به صورتی که در نقوش و گچکاری و کاشیکاری اماکن مذهبی کمتر می‌توان به تصویر انسان، فرشته، حیوان و حتی گیاهی دست یافت که وجود حقیقی در طبیعت داشته باشد. البته گاه تحت تاثیر اماکن مذهبی دیگر ادیان و تحولات فکری و فرهنگی شهرها، در تکیه‌ها و بقاع امامزاده‌ها از این ضوابط غفلت می‌شد (صدرالسادات، بی تا: ۱۲۵). در این میان، عناصر معماری مسجد مدرسه‌ها به علت غلبه و وجهه علمی بر سایر عوامل تأثیرگذار بیگانه، در مقایسه با سایر اماکن مذهبی، اصالت و اعتبار بیشتری داشت.

نتیجه

ادبیات، سلوک و منش مذهبی رایج و غالب در جامعه ممکن است تابع منابع اصیل دینی باشند و ممکن است تحت تاثیر عوامل پیرامونی و سایر محرک‌های اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و حتی اقتصادی دچار کج‌روی و انحراف‌های محتوایی یا شکلی شوند. صرف نظر از بسترها و عواملی که باعث فاصله گرفتن گفتمان دینی جامعه از اصول و مبانی مذهبی می‌شود، می‌توان با شناخت عوامل موثر در اصلاح و ارتقا معارف و آموزه‌های دینی در جامعه، زمینه‌ساز شکل‌گیری گفتمان دینی متقن و جامع و به دور از هر گونه انحراف و آسیب بود. در این پژوهش پس از بررسی اجمالی پیشینه، برخی ویژگی‌های نهاد دینی مسجد مدرسه، به عنوان یکی از اماکن مذهبی موثر در تهران دوره قاجار، واکاوی شد؛ همچنین کارکرد این نهاد دینی در آسیب‌شناسی، نیازسنجی، بازسازی و ارتقای گفتمان دینی رایج در دوره قاجار تبیین شد. چه اینکه تهران در دوره قاجار به عنوان پایتخت کشوری اسلامی، با مذهب رسمی تشیع، تحت تاثیر عوامل داخلی و خارجی متعددی در عرصه سیاسی، فرهنگی و مذهبی بود؛ پس گفتمان دینی رایج در این شهر، به تدریج از

عمومی، کمتر تحت تاثیر این الگوهای غیربومی قرار گرفتند. فارغ از عناصر معماری، تعریف کاربری‌هایی همچون وجود شبستان‌های وسیع، در نظر گرفتن تمام موقعیت معماری برای برگزاری عبادات و تکالیف جمعی، تامین لوازم تحصیل طهارت ظاهری و باطنی، نبود تبعیض در بهره‌مندی مردان و زنان یا طبقات مختلف اجتماعی، هدایت‌گری کالبدی فضاها، معماری، ترکیب‌هایی همچون منبر و محراب، گنبد و مأذنه و سایر مضامین و جملات نقش بسته بر دیوارها و کاشی‌ها همگی زمینه‌ساز توجه انسان به منشأ و معاد خود و تعالی‌بخش حرکت وی در رسیدن به سعادت مادی و معنوی بود.

علاوه بر عناصر معماری تزئین‌ها، کتیبه‌ها، کاشیکاری‌ها و گچبری‌ها نه تنها از منظر هنر دینی، بلکه با توجه به مضامین، آیات، روایات، اشعار و جمله‌های به کار گرفته شده نیز، در برگزیده آموزه‌های اعتقادی، اخلاقی، عرفانی، تاریخی و حتی تکالیف فقهی بود. چنان‌که زینت یافتن کاشیکاری‌های صحن مسجد امام تهران به آیات سوره جمعه و منافقون (مهری، ۱۳۸۳: ۳۵) که در نماز جمعه قرائت آن‌ها توصیه شده است و همچنین، نقش بستن احکام شکایات نماز بر کتیبه‌های همین مسجد^۷ از جمله شواهدی هستند که بر تبیین آموزه‌های دینی، با استفاده از معماری اماکن مذهبی دلالت دارند. علاوه بر کاشیکاری‌های اجزای اصلی این اماکن مثل مأذنه‌ها، گنبد، سردرها و شبستان‌ها، مضامین نقش بسته بر اشیاء موجود در این اماکن مثل منابر، سنگاب‌ها (سلیمی موید، ۱۳۸۱: ۸۶) و پارچه‌نوشته‌هایی که در مناسبت‌های مختلف استفاده می‌شد (حسینی بلاغی، ۱۳۸۶: ۳۰۱)، همگی بیانگر اهمیت این کارکرد اماکن مذهبی بود.

این قابلیت فیزیکی و ساختمانی اماکن مذهبی وقتی اهمیت بیشتری می‌یابد که متوجه می‌شویم، نه تنها ضوابط الزامی شرعی در معماری رعایت شده، بلکه کمتر مستحبی ترک و حتی مکروهی عمل شده است. استفاده

علوم دینی با نیازها و مطالبات پیش رو پرداخت. با هدف اصلاح، ارتقا و شکل‌گیری گفتمان جامع و موثر و مطلوب دینی.

پی‌نوشت‌ها

۱. «جان به فدای شهدا می‌کنم امروز شه ناصر دین را دعا می‌کنم امروز».

۲. ژان ژاک باشلیه، نقاش فرانسوی که در پاریس متولد شد و در همان شهر درگذشت (۱۷۲۴ تا ۱۸۰۶ م) او عضویت آکادمی فرانسه را نیز یافت. بعضی از آثار او در موزه لوور نگهداری می‌شود

۳. ملقب به ناظم‌الدوله و روشنفکر، روزنامه‌نگار، دیپلمات و سیاستمدار دوره قاجار و بنیان‌گذار فراموشخانه در ایران. او در سال ۱۲۴۹ق در محله جلفای اصفهان در خانواده‌ای ارمنی و تازه مسلمان به دنیا آمد. وی برای تحصیل به فرانسه رفت و پس از بازگشت به عرصه معادلات سیاسی وارد شد. انتشار روزنامه قانون و مشارکت در اجرای قرارداد رویترو و لاتاری، سفیر ایران در مصر و انگلستان و در نهایت ایتالیا از جمله مهم‌ترین اقدامات و سمت‌های سیاسی وی است.

۴. هنری مارتین که به پادری (padri) شهرت یافت در ژوئن ۱۸۱۱میلادی از هند به شیراز آمد و به خصوص در همین شهر به مناظره پرداخت، «او به پذیرش اسلام تظاهر کرده و خود را یوسف نامید و در مدارس شیراز به تحصیل علوم دینی پرداخت» (الگار، ۱۳۵۹: ۱۴۵).

۵. «در روز بیست و هفتم ماه رمضان که روز قتل ابن‌ملجم است، زن‌ها آرایش کرده به مساجد می‌روند که در تهران بیشتر به مسجد شاه می‌رفتند و با پارچه‌هایی که از قبل تهیه کرده بودند پیراهن مراد دوخته و معتقد بودند با دوختن و پوشیدن آن بخت آن‌ها گشوده خواهد شد... برخی هم اعتقاد داشتند که بهتر است پول این پیراهن از راه‌گدائی حاصل شده باشد» (ذاکرزاده، ۱۳۷۴: ۲۸۲).

منابع اصیل خود فاصله گرفت. در این میان، مسجدمدرسه‌ها به علت توأم بودن مسجد که جایگاهی مقدس بوده و دارای اصول و ضوابط دقیق شرعی و عرفی است و مدارس علمیه به عنوان نهاد رسمی و مرجع در تبیین و تدوین آموزه‌های فردی و اجتماعی دینی، توانسته بود نقش مهمی در هدایت گفتمان مذهبی رایج به سوی مرتبه‌ای مطلوب ایفا کند. این امکان به علت دارا بودن دو ویژگی خاص، یعنی آشنا شدن عالمان و صاحب‌نظران دینی با اندیشه و رفتار رایج دینی و مقید نبودن آن‌ها برای پرداختن به مباحث صرفاً نظری و غیرکاربردی و همچنین بهره‌مندی بی‌واسطه مردم از عالمان و منابع دینی موجب شده بود که هم عالمان و هم طلاب علوم دینی حداقل در سه نوبت و در طول روز، با رفتار و ادب و مناسک دینی مردم مواجه شوند و بی‌واسطه، درباره اندیشه‌های دینی مردم کاوش کنند. عموم مردم نیز با حضور در مسجدمدرسه‌ها تنها به مناسک عبادی اکتفا نمی‌کردند و با حضور در محافل و مجالس درس و ارتباط با عالمان و محصلان علوم دینی، علاوه بر راست‌آزمایی رفتار و اندیشه‌های دینی خود، باورهای اعتقادی خود را نیز به لحاظ علمی و نظری ارتقا می‌بخشیدند. از نتایج مستقیم وجود مسجدمدرسه‌ها در اصلاح و ارتقای گفتمان دینی در این دوره، می‌توان به این نمونه‌ها اشاره کرد: مستند کردن باورهای دینی؛ اعتدال‌گرایی و پرهیز از افراط و تفریط؛ پاسخگویی به شبهه‌ها و سوال‌های دینی؛ خرافه‌زدایی و صیانت از آموزه‌های دینی؛ تمرین ضوابط و بایسته‌های جامعه مطلوب دینی؛ تبیین آموزه‌های دینی.

در پایان، می‌توان با استمرار برخی از چالش‌ها و آسیب‌های گفتمان مذهبی عهد قاجار، در عصر حاضر نیز به تاسیس و تقویت مسجدمدرسه‌ها، به عنوان امکان مذهبی، با دو اولویت تقویت جنبه علمی و استدلالی آموزه‌های دینی و آشنا کردن صاحب‌نظران و محصلان

۶. سومین بقعه زیارتی شهر تهران که در کنار بازار واقع شده است. نسب امامزاده مدفون در بقعه به حسن مثنی فرزند امام حسن مجتبی (ع) می‌رسد.
۷. «شکیات نماز به خط ملک‌الکتاب در مقصوده سمت جنوب به همراه نام فتحعلی‌شاه قاجار و تاریخ ۱۲۹۹ق نوشته شده است» (مهری، ۱۳۸۳: ۳۵؛ حسینی بلاغی، ۱۳۸۶: ۳۸).
- تهران: علمی و فرهنگی.
- جهانگیر میرزا، (۱۳۸۴)، تاریخ نو، محقق عباس اقبال، تهران: علم.
- حسام مظاهری، محسن، (۱۳۸۷)، رسانه شیعه؛ جامعه‌شناسی آئین‌های سوگواری و هیئت‌های مذهبی در ایران، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
- حسینی بلاغی، سیدحجت، (۱۳۸۶)، گزیده تاریخ تهران، تهران: مازیار.
- ذاکر زاده، امیرحسین، (۱۳۷۴)، سرگذشت طهران، تهران: قلم.

کتابنامه

الف. کتاب‌های فارسی

- اعتمادالسلطنه، محمد حسن خان، (۱۳۵۷)، صدر التواریخ، محقق محمد مشیری، چ ۲، تهران: روز بهان.
- اعظام قدسی، حسن، (۱۳۷۹)، خاطرات من یا تاریخ صدساله ایران، تهران: کارنگ.
- الگار، حامد، (۱۳۵۹)، نقش روحانیت پیشرو در جنبش مشروطیت، ترجمه ابوالقاسم سری، چ ۲، تهران: توس.
- الویری، محسن، (۱۳۸۸)، «مساجد الگوی جامعه دینی»، دفتر مطالعات اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران، مجموعه مقالات همایش توسعه محله‌ای (مساجد و محلات)، تهران: طرح نو.
- اولیویه، آنتوان گیوم، (۱۳۷۱ش)، سفرنامه اولیویه، ترجمه محمدطاهر میرزا، محقق غلامرضا ورهرام، تهران: اطلاعات.
- براون، ادوارد گرانویل، (۱۳۸۱)، یک سال در میان ایرانیان، مترجم مانی صالحی علامه، تهران: ماه ریز.
- بنجامین، ساموئل گرین ویلر، (۱۳۶۳)، ایران و ایرانیان، تهران: گلبانگ.
- بلوشر، ویپرت، (۱۳۶۹)، سفرنامه بلوشر، ترجمه کیکاووس جهاننداری، تهران: خوارزمی.
- بهزادفر، مصطفی، (۱۳۸۶)، هویت شهر؛ نگاهی به هویت شهر تهران، تهران: شهر.
- تنکابنی، محمد بن سلیمان، (۱۳۸۳)، قصص العلماء، رونه دالمانی، هانری، (۱۳۳۵)، سفرنامه از خراسان تا بختیاری، ترجمه محمدعلی فره‌وشی، تهران: امیرکبیر.
- سپهر، عبدالحسین خان، (۱۳۸۶)، مرآت الوقایع مظفری، محقق عبدالحسین نوایی، تهران: میراث مکتوب.
- سلیمی مؤید، سلیم، (۱۳۸۱)، سیمای میراث فرهنگی تهران، تهران: سازمان میراث فرهنگی.
- سیفی فمی تفرشی، مرتضی، (۱۳۶۹)، تهران در آئینه زمان، تهران: اقبال.
- شهری، جعفر، (۱۳۶۹)، تاریخ اجتماعی تهران در قرن سیزدهم، چ ۲، تهران: رسا.
- شهیدی مازندرانی، (بیژن)، حسین، (۱۳۸۳)، سرگذشت، تهران: دنیا.
- عین‌السلطنه، قهرمان میرزا سالور، (۱۳۷۴)، روزنامه خاطرات عین‌السلطنه، محقق مسعود سالور و ایرج افشار، تهران: اساطیر.
- فقیهی، علی اصغر، (۱۳۵۰)، تاریخ مذهبی بخش اول از تاریخ جامع قم، قم: حکمت.
- مادام کارلاسرنا، (۱۳۶۲)، سفرنامه مادام کارلاسرنا؛ آدم‌ها و آیین‌ها در ایران، ترجمه علی‌اصغر سعیدی، بی‌جا: زوار.
- محبوبی اردکانی، حسین، (۱۳۷۴)، چهل سال تاریخ ایران، محقق ایرج افشار، چ ۲، تهران: اساطیر.

- . مستوفی، عبدالله، (۱۳۸۶)، شرح زندگانی من، تهران: هرمس.
- . مهری، فرشید، (۱۳۸۳)، مساجد بازار تهران در نهضت امام خمینی، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- . مؤمنی، مصطفی، سیدحسین نصر و دیگران، (۱۳۸۸)، تهران؛ جغرافیا، تاریخ، فرهنگ، تهران: کتاب مرجع.
- . میرخواند، (۱۳۸۰)، تاریخ روضه‌الصفاء فی سیره‌الانبیاء، تهران: اساطیر.
- . ناظم‌الاسلام کرمانی، (۱۳۸۴)، تاریخ بیداری ایرانیان، چ ۷، تهران: امیرکبیر.
- . یغمایی، اقبال، (۲۵۳۷)، شهید آزادی سیدجمال واعظ اصفهانی، محقق اقبال یغمایی، تهران: توس.
- ب. مقالات**
- . الویری، محسن و حامد قرائتی، (۱۳۹۲)، «بررسی تاریخی کارکرد ارتباطی هنر در اماکن مذهبی عصر قاجار»، مجله مطالعات تاریخی، ش ۱۷، ص ۱ تا ۲۰.
- . بیگلریگی قاجاریه، مونا، (۱۳۸۶)، «مسجد - مدرسه فیلسوف‌الدوله»، مجله پیام باستان‌شناس، ش ۷، ص ۱۱۹ تا ۱۴۸.
- . روحی میرآبادی، علی‌رضا، (۱۳۸۳)، «هادهای آموزشی در خراسان عصر سلجوقی (مسجد و مدرسه، از میان سده پنجم هجری تا نیمه سده ششم هجری)»، مجله فقه و تاریخ تمدن، ش ۱ و ۲، ص ۷۱ تا ۸۹.
- . سلطان‌زاده، حسین، (۱۳۷۸)، «مسجد مدرسه‌های تهران»، مجله وقف میراث جاویدان، ش ۲۸، ص ۵۳ تا ۶۴.
- . سیف، عبدالرضا، (بهار ۱۳۸۲)، «نقش علماء در پیدایش ادب جهادی (جنگ‌های ایران و روس، دوره قاجار)»، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، ش ۱۶۵، ص ۸۰ تا ۸۹.
- . صدرالسادات، مهران، (بی‌تا)، «تعزیه در هنر نقاشی عامیانه»، مجله مشکوه، ش ۷۶، ص ۱۲۲ تا ۱۳۱.
- . ضرغانی، اسماعیل، (۱۳۸۵)، «مسجد و مدرسه معیرالممالک»، مجله اثر، ش ۴۰ و ۴۱، ص ۵۹ تا ۸۰.
- . قرائتی، حامد، (۱۳۹۲)، «نقش اماکن مذهبی تهران در تقویت گفتمان مقاومت و پایداری در دوره قاجار»، مجله مطالعات تاریخی، ش ۴۱، ص ۱۱۴ تا ۱۳۱.
- . کازرونی، عمادالدین، (۱۳۸۰)، «وقف‌نامه مسجد مدرسه سپهسالار قدیم تهران»، مجله وقف میراث جاویدان، ش ۳۳ و ۳۴، ص ۱۲۱ تا ۱۳۲.
- . نیستانی، جواد و زنب اکبری و ماندان کزازی، (۱۳۹۰)، «معماری و تزیینات مسجد - مدرسه سپهسالار قدیم» مجله جامعه‌شناسی تاریخی، ش ۵، ص ۱۷۷ تا ۲۰۶.
- . هوشیاری، محمدمهدی و حسین پورنادری و سیدمرتضی فرشته‌نژاد، (۱۳۹۲)، «گونه‌شناسی مسجد - مدرسه در معماری اسلامی ایران»، مجله مطالعات معماری ایران، ش ۳، ص ۳۷ تا ۵۴.

مسجد ابشار	مسجد جوادالائمه
مسجد و مدرسه آقابهرام	مسجد چال
مسجد آقاجلال	مسجد چالحصار
مسجد ابوالفضل	مسجد چهارسوق بزرگ
مسجد ارگ	مسجد چهارسوق کوچک
مسجد افجه‌ای	مسجد چهل تن
مسجد الاقصی	مسجد حاج ابوالفتح
مسجد الحسینی	مسجد حاج احمد لواسانی
مسجد الله	مسجد حاج باقر فخار
مسجد امام	مسجد حاج رجبعلی
مسجد امام جعفر صادق (ع)	مسجد حاج صفرعلی
مسجد امام حسن مجتبی (ع) (۱)	مسجد حاج علی اکبر شیرازی
مسجد امام حسن مجتبی (ع) (۲)	مسجد و مدرسه حاج قنبرعلی خان
مسجد امام حسن مجتبی (ع) (۳)	مسجد حاجیه کوکب سرشار
مسجد امامزاده یحیی	مسجد حجتیه
مسجد امین الدوله	مسجد حریری
مسجد امین السلطان	مسجد حکیم‌باشی
مسجد ایلچی	مسجد حکیم هاشم
مسجد باب‌الحق	مسجد حمام قبله
مسجد بهاء‌الدوله	مسجد حمام گلشن
مسجد بهشتی	مسجد و تکیه حمام حوری
مسجد بین‌الحرمین	مسجد حوض
مسجد پاچنار	مسجد خاتم‌الانبیاء
مسجد و مدرسه پامنار	مسجد خازن‌الملک
مسجد پیرزن	مسجد خان مروی
مسجد پیرقلی خان	مسجد خندق‌آبادی
مسجد تاجر اصفهانی	مسجد دانگی
مسجد تونچی	مسجد دباغخانه
مسجد توحید (۱)	مسجد درب اندرون
مسجد توحید (۲)	مسجد و مدرسه رضائیه
مسجد توفیق	مسجد و مدرسه و تکیه رضاقلی خان (۱)
مسجد جامع	مسجد و تکیه و سقاخانه و آب انبار رضاقلی خان (۲)
مسجد جزایری	مسجد زینب کبری
مسجد جعفرطیار	مسجد سادات اخوی

مسجد لولاگر	مسجد سادات هندی
مسجد و مدرسه مادر شاه	مسجد سپهدار
مسجد آیت‌الله مجتهدی	مسجد سجاد (۱)
مسجد مجدالدوله	مسجد سجاد (۲)
مسجد محمدیه	مسجد سراج‌الملک
مسجد محمودیه	مسجد سراج کوچک
مسجد مستوفی‌الممالک	مسجد سر پولک
مسجد و مدرسه مشیرالسلطنه	مسجد سعادت
مسجد و مدرسه مطهری	مسجد سقاباشی
مسجد مظفری	مسجد سلطانی
مسجد و مدرسه معزالدوله	مسجد سیدعزیزالله
مسجد معلم خانه	مسجد سیف‌الدوله
مسجد و مدرسه معمارباشی	مسجد و مدرسه شاهزاده خانم
مسجد و مدرسه معیرالممالک	مسجد شهاب‌الملک
مسجد ملک	مسجد شیخ عبدالحسین
مسجد ملک‌التجار	مسجد شیشه
مسجد منیرالسلطنه	مسجد صاحب‌الامر
مسجد میرآخور	مسجد صاحب جمع
مسجد میرزاشفیعی	مسجد صاحب دیوان
مسجد و مدرسه میرزاعیسی وزیر	مسجد صنع‌الدیوان
مسجد و مدرسه میرزاموسی وزیر	مسجد عبدالله خان
مسجد میرزایونس خان	مسجد عبدالنبی نوری
مسجد و مدرسه نظام‌الدوله	مسجد فخرالدوله
مسجد نور (۱)	مسجد فخریه
مسجد نور (۲)	مسجد و مدرسه فیلسوف‌الدوله
مسجد هدایت	مسجد قائمیه
مسجد هرندی	مسجد قرقانی‌ها
مسجد هفت تن	مسجد و مدرسه قندی (۱)
مسجد هفت دختران	مسجد و سقاخانه و آب انبار قندی (۲)
مسجد همت‌آباد.	مسجد و مدرسه کاظمیه
	مسجد گذر قلی
	مسجد لاله‌زار
	مسجد و مدرسه و آب انبار لرزاده
	مسجد لواسانی